

Sonja TOMOVIĆ-ŠUNDIĆ*

FILOZOFIJA I KNJIŽEVNOST

Sažetak: U radu se analizira složeni odnos između književnosti i filozofije. Književna djela predstavljaju pokušaj da se književnim jezikom odgovori na temeljna antropološka pitanja tako da je književnost, u suštini, velika priča o čovjeku i njegovoj sudbini. U skladu sa principima fenomenološke estetike, tumačićemo književni tekst kao slojevitu tvorinu u čijim su slojevima sadržana najdublja pitanja o smislu ljudskog postojanja. Osim toga, kao što ističe Hajdeger, književnost je podesna da se u njenim simbolima uspostavi istina u formi čulnosti. Traganje za istinom u osnovi je filozofskog promišljanja i umjetničkog stvaranja samo što, za razliku od filozofije, umjetnost koristi slike i simbole, maštu i fantaziju. Pored ovog, estetika kao filozofska disciplina bavi se proučavanjem smisla književnog djela, estetskih vrijednosti i cjelovitog estetskog doživljaja. To je važna povezanost između teorijskog diskursa filozofije i konkretnog značenja književnog djela.

Ključne riječi: *estetika, fenomenologija, stvaralaštvo, antropologija, mit, fantazija, književni tekst*

Promišljanje o odnosu filozofije i književnosti podrazumijeva istorijski i problemski pristup. Složenost njihovih unutrašnjih prožimanja, djelovanja i preplitanja govori u prilog osnovnoj tezi da je riječ o srodnim duhovnim djelatnostima, koje imaju za cilj da odgonetnu smisao čovjeka i njegovog postojanja. Zato nam je cilj da ispitamo njihove sličnosti i razlike: tematski, sadržajno i idejno, prema formalnim i unutrašnjim zakonitostima, tehnologiji i metodologiji pisanja. U tom kontekstu nalazimo da je filozofiji primarnije mišljenje o pojmovima i racionalnost u najopštijem značenju, dok je za književnost bitna kategorija stvaranje, odnosno slikovnost i imaginacija.

---

* Prof. dr Sonja Tomović-Šundić, Fakultet političkih nauka, Univerzitet Crne Gore

Obično se uzima da su pjesnici Bogom nadahnuti u svom pjesničkom zanosu, dok su filozofi više usmjeravani naporima uma u procesu filozofskog mišljenja. U početku evropske civilizacije, u antičkom periodu, iz *mythosa* i *logosa* rađaju se i filozofija i umjetnost. Tako možemo govoriti o dva suštinska impulsa iz kojih se rađaju duhovne discipline, onom koji dolazi iz mitskog i onom iz logosa ili racionalnosti.

Prema tome, možemo smatrati da obje djelatnosti — i poezija i filozofija — sadrže ljubav prema mudrosti. U zavisnosti od toga da li preovladava pojmovno ili metaforičko, odnosno logičko ili poetičko načelo, možemo govoriti o njihovim različitim diskursima.

Ispitujući umjetnost i filozofiju u njihovim međusobnim vezama, nalazimo brojne primjere koji svjedoče o suštinskoj povezanosti filozofskog i književnog teksta. U biti, fenomenološki pristup pruža nam najširi okvir za tumačenja jer ukazuje da se u različitim slojevima književnog teksta nalaze jezički, lingvistički i književni elementi, dok su u duhovnim slojevima sadržana antropološka, egzistencijalna i filozofska značenja. Time ukazujemo na bitnu razliku između filozofskog i književnog djela, tim prije što je filozofski tekst pisan kao pojmovno precizan i logičan, dok je za književnost karakterističan simbol, čija višeznačnost pruža gotovo beskonačne mogućnosti interpretacije. No pored ove generalizacije, očigledno je da filozofi često koriste književne figure, metaforu i ironiju, paradoks, alegoriju i mit, kao što književnici posežu za filozofskim idejama, poput Tomasa Mana u *Čarobnom bregu* ili Fjodora Mihajloviča Dostojevskog u *Filozofskim prozama*.

U tom smislu važno mi je razotkrivati porijeklo, ali i dejstvo umjetničkog, odnosno filozofskog teksta. Ako uzmemo da je esencijalna osobina književnosti estetska vrijednost oličena u pojmu lijepog, onda je prirodna i njegova povezanost sa igrom, imaginacijom i stvaralaštvom. Filozofija, na drugoj strani, jeste nauka o umu i obraća se onom umnom u čovjeku, zato je njen iskaz pojam, a cilj saznanje ili istina. No, prema izvoru, iako možemo tvrditi da u korijenu filozofskog i poetičnog leži primarna težnja za tumačenjem i smislom, uočavamo da se odgovori uobličavaju različitim mogućnostima jezika. Kao proizvod nastaju djela u kojima više ili manje bivstvuje racionalnost ili iracionalnost, zvučenje ili značenje. Najzad, i u svom dejstvu na primaoca filozofija se obraća onom umnom u čovjeku, a književnost našoj uobrazilji i osjećanjima. Zato je njeno dejstvo čistije i jače, jer ima moć katarze najdubljih emocija i raspoloženja. Kada filozof, poput Platona u *Mitu o pećini*, koristi književni jezik, ili to čine filozofi poput Sartra, Kjerkegora, Ničea, Jaspersa — njihov tekst postaje prijemčiviji, pa njegovo estetsko dejstvo pojačava pojmovno razumijevanje.

Obrnuto, kada pjesnici upotrebljavaju filozofske ideje, njihovo pjesništvo dobija veću estetsku vrijednost, pojačanu misaonom i idejnom podlogom.

U tom smislu su Parmenid, Empedokle i Lukrecije pjesnici-filozofi, kao što su Sartr, Kjerkegor i Niče filozofi-književnici. U zavisnosti od toga da li je prisutno poetičko ili logičko načelo, simboličko ili pojmovno, fikcionalnost ili realnost, možemo govoriti o primarnoj formi filozofskog ili poetskog jezika. Bez obzira na to što Bahtin saopštava da je u umjetnosti presudnija umjetnička vizija, ne filozofski pogled, riječ je o unutrašnjem potencijalitetu filozofskog i literarnog teksta, koji se može međusobno osnaživati idejno, stilski i jezički.

Osim toga, sud filozofa o umjetnosti predmet je ozbiljne filozofske refleksije u okviru estetike: od prve poetike napisane u staroj Heladi iz pera njenog najvećeg filozofa Aristotela, do modernog estetičkog mišljenja Hajdegera, Umberta Eka, Sartra. I sam Aristotel odredio je vrijednosno tragediju kao najuzvišeniji književni žanr prema njenoj srodnosti sa filozofijom, a ne istoriografijom. Umjetnost prikazuje ono univerzalno u ljudskom postojanju i pri tome svojstvu ona odražava ono što je opšte, a ne konkretne situacije.

U našoj književnosti je Petar II Petrović Njegoš, u svom najzrelijem pjesničkom djelu *Luči*, obrazložio svoju estetičku koncepciju. Misao o lijepom utemeljena je na platonizirajućem konceptu vanvremene ljepote, ideji lijepog koja se pokazuje u vidljivoj formi u prirodi i umjetnosti. Njegošev Bog je pjesnik zanesen stvaralačkom poezijom, „tvoritelnom zanjat poezijom”, pa je cjelokupni univerzum „opštega oca poezija”, odnosno tvorevina sa svojstvom uzvišene ljepote. Prema ovome, sam pjesnik je „tvorac mali najbliži božestvu”, *poietes*, stvaralac čiji je jezik „dijalekt veličestva tvorca”. Njegoš je u duhu romantičarske tradicije iskazao misao o misiji pjesničkoj kao onoj djelatnosti u kojoj se prepliću ljudsko i božansko. Vjeran svom osnovnom konceptu o idealnom i materijalnom svijetu, odredio je smisao ljepote, pa prema tome i pjesništva prema njegovoj metafizičkoj suštini.

Možemo s pravom zaključiti da filozofija, na neki način, izvire iz pjesništva. Složeni odnos filozofije i književnosti u antičkom periodu svjedočanstvo je da su prvi filozofi bili preruseni pjesnici ili da su u ovom periodu pjesnici prikriveni filozofi. Time dolazimo do važnog pitanja: da li uopšte postoji proza koja nema metafizičku težnju za beskonačnim? Šta je korijen metafizičkog pjesništva ako ne čežnja za vječnošću? Umjetnost nije samo *techne*, zanatsko oblikovanje prema kanonima umjetničkog stvaranja, već kreacija, *ex nihilo*, nečeg novog, što prije ovog čina nije postojalo ni u jednoj formi, ni realno ni idealno. Filozofski tekst, prije svega, nastojanje je da se logično odgovori u pojmovima, služeći se argumentima i dokazima. Zato je književnost više slika i imaginacija, fantazija i mašta, spiritualnost koja se služi mitom i simbolom u virtuelnom

vremenu i prostoru. U bitnom smislu umjetnost je atemporalna. S Dostojevskim, Kamijem, Borhesom moderna književnost postala je metafizička, baš kao što je s Kjerkegorom i Jaspersom metafizika postala književna. Naročito približavanje književnosti i filozofije postalo je vidljivo u fenomenologiji i egzistencijalizmu. Vidimo da je književnost postala egzistencijalistička s Dostojevskim. Zapadnoevropski roman, proza od Servantesa do Kafke, pretresanje je ljudskog stanja u svijetu iz koga je Bog odsutan ili se ozbiljno dovodi u pitanje. Književnost je postala velika priča o čovjeku, antropologija. Poetsko svjedočenje o čovjeku i njegovoj sudbini. Platon koristi mit da bi plastično objasnio svoju filozofiju, a pjesnici poput Hesioda i Homera, Njegoša i Dantea pišu zbog sjećanja na prvobitno bratstvo s bogovima u idealnom Platonovom smislu.

Čovjek i svijet, dvojstvo s težnjom za jednim. Nijesu li filozofija, umjetnost i mit potraga za izgubljenim jedinstvom, način da damo smisao svijetu? Čovjek se osjeća pozvanim da oimenu svijet i svoje mjesto u „unutarsvjetovnosti” svijeta. U njemu progovara, kako bi Levinas kazao — žudnja za beskonačnim. Ili kako je to kod Platona — ljubav prema ljepoti je ljubav prema istini. Zato što je „unutarsvjetski” (*Da sein*), „Da” znači ovdje, tu, u to vrijeme, „sein” znači biti ili postojati, pa je čovjek u hajdegerovskom značenju tu, bitak. Prema ovome, čovjek je privilegovan zato što je slobodan od kauzaliteta prirode. On je *homo ludens*, onaj koji se igra. Šiler piše: „Čovjek je čovjek samo kad se igra.” Eugen Fink kaže slično: „Čovjek je homo ludens, onaj koji se igra.” Zato odnos mišljenja i pjevanja možemo označiti kao odnos misaonog i stvaralačkog. Umjetnik vidi formu, ideju, kreativnost, a ne samo interesnost. Nagon za igrom nigdje nije tako vidljiv kao u umjetnosti zato što se čovjek od pukog postojanja (*Da sein*) realizuje kao slobodno bivstvovanje. U umjetnosti se krije velika tajna bezinteresnosti. Moć da se opiše postojanje ne samo kakvo je ono u realnosti, unutar svjetskog postojanja, već da se uzdigne na viši nivo, do istine sopstvenog bića. Iz tih razloga umjetnost kao bezinteresna igra nije lišena istorijskog i društvenog, filozofskog i duhovnog značenja.

Zašto pišemo? Šta je knjiga i kakav je smisao jezika u filozofiji književnosti? Na šta se odnose njihovi odgovori, na koju regiju postojanja? Da li se u romanesknim fikcijama dobijaju rješenja, odgoneta velika tajna života, otkriva njegov dublji smisao? Kako se estetsko, etičko i religiozno iskustvo prožimaju u umjetnosti, njenim slikama i metaforama, simbolima i predstavama u kojima se (pro)izvodi umjetničko djelo? Kao čisti duh, um, svijest, čovjek kroz umjetnost i filozofiju zapravo nastoji da istraži Platonov univerzum ideja. Umjetnost pušta da izvire istina. Ili, kako Hajdeger smatra, umjetnost je jedan istaknuti način kako istina postaje bivstvujuća. I to ne samo u Hegelovom značenju kraja umjetnosti kao optimalnog ospoljenja apsolutnog duha u formi klasičnog

evropskog stvaralaštva, već u dubinskom shvatanju da je umjetnost u svojoj biti izvor, a pjesništvo stavljanje istine u djelo ili očulotvorenje istine u formi primjemčivoj za naše čulno shvatanje. Time se ukazuje da se istina uspostavlja na fonu vidljivosti, postaje čulno opipljiva, bivstvujuća.

Umjetnost je istorijska i istovremeno aistorijska, u vremenu i bezvremena, čežnja čovjeka za istinom bića. Mada je još Platon isticao da je umjetnost laž bića, njenu istinitost čuva njena potraga za otkrivenošću, prisutnošću. Ili izlaženje istine na svjetlost dana i skrivenosti kroz ljepotu i igru. Umjetnost je samootkrivanje. Svijet uzdignut na tron samosvijesti, svjesnost da svijest treba uzvisiti u svijet duha.

Odlučićemo se, dakako, za jedan koncept umjetnosti, koji smisao djela vidi u transcendenciji. Hindusi, Kinezi, dijelom i Grci, biblijski narodi, na početku civilizacije pisana djela shvataju kao svetinju. Intelektualno vrelo potiče od *logosa*, kao prvobitnog prvouma. Priroda *logosa* nije fizička već metafizička. Istinsko značenje pjesništva jeste u njegovoj sprezi s *logosom*. Na pitanje ko govori u velikom pjesništvu odgovaramo: *Logos* govori, misterija stvaranja razrješava se logosnim opredmećenjem u stvarovitosti djela. *Logos* je od odsutnosti postao prisutnost. Boginja Filija (prijateljstva) prema mudrosti u filozofiji postala je inspiracija *logosom* u pjesništvu. Zato je pjesništvo ne manje filozofično od proznog filozofskog zapisa.

U modernoj filozofiji Mišel Montenj piše *Ogleda*, da bi svojom nepogrešivom intuicijom u jednom gotovo književno-esejističkom žanru tragao za prvobitnim jednim. Niče piše *Zaratustru* da bi nam književnim jezikom dočarao viziju novog proroka. Kjerkegor u svom *Dnevniku zavodnika* koristi ironijski govor da bi pojačao dejstvo svog intelektualnog shvatanja estetskog stadijuma egzistencije, sa ciljem da se istina kao neskrivenost (*aletheia*) pokaže u svojoj otvorenosti. Prema tome, bez umjetnosti i filozofije istina ne bi bila prikazana u vidljivosti djela kao njena metafizička prisutnost.

Kant piše u *Kritici moći suđenja*: „Umjetnost je takav način predstavljanja, koji je sam za sebe svrhovit, i koji mada je bez svrhe, ipak unapređuje kulturu duševnih moći radi društvenog opštenja.” Iz toga zaključujemo da je estetski sud bez interesa, sam sebi cilj. Lijepo je ono što nam se dopada bez interesa, pa je u sudu ukusa čovjek prevazišao logiku prirode i nužnosti. Veza forme i materije, slobode i nužnosti, čulnosti i umnosti, posredstvom umjetničke djelatnosti, uzdiže se do istine postojanja.

Ne zaboravimo na obrazovni karakter umjetnosti, o čemu je govorio Aristotel. Katarza, dejstvo, umjetnički doživljaj — nijesu puki efekat, već konstitutivni dio tragedije. Za razliku od Platonovih stavova u *Državi*, Aristotel je imao duboko povjerenje u odgojnu funkciju umjetnosti. U Periklovo doba, u

vrijeme velikih dionizija, tragičkim izvedbama prisustvuju svi građani, pa je tragedija istovremeno bila dio osmišljenog političkog i etičkog djelovanja. Umjetnost preobražava. Ona nije neutralna u odnosu na oplemenjivanje naših emocija, cjelovitije izgrađivanje ličnosti. Ukoliko književni tekst ne domašuje do univerzalnog smisla, filozofskih problema, utoliko je njegovo značenje površno i trivijalno. Ukoliko umjetnik ne koristi filozofske, religijske, kulturološke simbole, utoliko je njegovo djelo siromašno smislom. U našem vremenu o tome piše Umberto Eko u svojoj čuvenoj *Istoriji lepote*. Umjetnost je postala spektakl, događaj, *techne bez poiesisa*, forma bez suštine, a time i bez većeg značaja za duhovno oblikovanje ličnosti. Na neki način, prisustvujemo vremenu u koje je umjetnost postala umjetnost bez umjetnosti.

Da sažmemo, značaj filozofskog diskursa je racionalni odgovor na ključna pitanja postojanja. Smisao umjetnosti je vizuelizacija istine života u različitim i maštovitim predstavama i simbolima. Filozofija koristi pojam i intelektualne procedure uma, umjetnost, stvaralački um i uobrazilju, asocijacije i metafore. Ukrštanje filozofskog i umjetničkog jezika, u praktičnom značenju, rezultiralo je nekim od najznačajnijih filozofskih i književnih djela čovječanstva. No kako se filozofija obraća umnom dijelu ličnosti i onima umnima, a oni su uvijek manjina, djelovanje književnog teksta koji se obraća cjelovitije ličnosti, njenom intelektu, emocijama i raspoloženjima, ima veću prijemчивost, odnosno širi auditorijum. Suštinski, filozofija podstiče naše sazajne moći, umjetnost uzdiže naše shvatanje života. Istina u umjetnosti i istina u filozofiji razlikuju se po formi, utoliko prije što je u prvom slučaju riječ o istini koja se uspostavlja svijetom djela, a u drugom slučaju istina je relacija među pojmovima.

Suštinski, riječ je o razlikama u formi: ono umjetničko u umjetnosti njena je specifična estetska vrijednost, dok ono što je filozofsko u filozofiji jeste sazajna kategorija. Umjetnost djeluje formom koja je istovremeno neodvojiva od sadržaja, kako je to tvrdio Hanslik u pogledu muzike. Ili organizacija književnog teksta, njegova imanentna struktura, neodvojiva je od njegovih duhovnih i estetskih značenja. U tom pogledu, filozofski tekst ima veću slobodu promjene unutrašnje strukture teksta, a da se pritom ne naruši misaonost. Insistiranjem na formalnim karakteristikama umjetničkog djela, ukazujemo na bitnu neodvojivost forme i sadržine, jezičkog izraza i smisla. Poremetite bilo koji slijed riječi u jednom književnom djelu i izgubiće se njegov estetski učinak. Prema tome, jezička organizacija i stil presudniji su za estetsku vrijednost umjetničkog djela, dok je za filozofski tekst važnija njegova logičnost i konzistentnost. Filozofska djela ne pretenduju na estetsko dejstvo, osim ako nije riječ o djelima književno-filozofskog karaktera, dok književni tekst uvijek uključuje primalački akt i estetski doživljaj.

Primat forme temeljimo na Kantovom estetičkom formalizmu, prema čijim stavovima je forma svrhovitosti neizricivi natčulni supstrat koji u našoj duši vrši kultivisanje moralne dimenzije. Od suda ukusa dolazimo do morala. Čovjek nedotaknut estetskom kulturom je necivilizovan, pa je u biti umjetnosti oblikovanje ljudske prirode. Proces civilizovanja ljudskog bića kao proces njegovog izobražavanja, duhovnog i moralnog, moguć je kao put kojim se transformiše čulnost u duhovnost.

Međutim, umjetnost je u našem dobu izgubila auru duhovnosti, kako o tome piše Benjamin. Osim toga, mješavina žanrova književnih i vanknjiževnih kroz multimedijalne forme postala je izazov našeg vremena. Jedan broj umjetnika se multimedijalno izražava, pa je dominantna osobina savremene umjetnosti hibridizacija žanrova i stilova.

No značaj filozofije i duhovnih disciplina, kao uporište humanističkog impulsa u filozofiji i književnosti, ipak se ne može temeljnije osporavati. Čak i umjetnost koja gubi svoj transcendentni smisao ne može opovrgnuti tezu o esencijalnom značaju humanizma. Upravo svojom prazninom, ljepotom spektakla, svjedoči o dubljim poremećajima vremena u kojem živimo. Umjetnost kao ogoljena čulnost, vizuelnost, postala je znak bez značenja, svjedočanstvo ravnodušnosti pred smislom. Tako preostaje da estetičko stanovište ponovo rekonstruišemo u temeljniju filozofsku teoriju estetske kulture. U potrazi za vrhunskim estetičkim formama, umjetnost treba ponovo da pronađe svoju suštinu, transformišući čulnost u natčulno iskustvo. Baš kao što filozofija kao estetika treba da se bavi ispitivanjem ovih vrhunskih formi umjetnosti. U poznatoj priči „Megalos mastoras” pisac Borislav Pekić obrazložio je stanovište o formi umjetničkog, kojom se transformiše materijalni princip u svrhovitost bremenitu estetskim smislom. Tako je uzrok umjetničkog sama oduhovljena forma kojom se potencijalitet materijalnog uzroka posredstvom formalnog uzroka svrhovito pojavljuje u vidu umjetničkog djela.

Da sažmemo, smatramo da, u krajnjem, istinska misterija književnosti nije inspiracija, već filozofsko mišljenje i kontemplacija. Osloboditi književnost od duha filozofije, svesti je samo na tekst, strukturu, organizaciju, kako je to u brojnim strukturalističkim i poststrukturalističkim poetikama, znači redukovati njene mogućnosti, umanjiti njeno dejstvo na svijest posmatrača, na uspostavljanje duhovnosti u sopstvenoj savremenosti. Ne sa ciljem da se književnost potčini filozofiji, već da svojim jezikom ostvari u realnosti filozofske, odnosno egzistencijalne istine. U tome vidimo veliku misiju književnosti, da na estetski upečatljiv način ispriča veliku priču o čovjeku. A to svakako nije moguće bez refleksivnog i spiritualnog zahvatanja bitnih pitanja života. Konceptualizujući ideju književnosti kao mjesta istine, ovaploćene umjetničkim djelom,

ukazujemo da se u ovom aspektu nalaze u najbitnijem estetske vrijednosti, nje-na neprolazna vrijednost, podloga za produbljeno estetsko prosuđivanje. Naravno, onaj humanistički zadatak koji čini sam smisao umjetničkog djela. Prema tome, filozofske ideje neophodne su velikoj umjetnosti kako bi na suštinski način odgovorila na važna egzistencijalna pitanja.

Literatura

- [1] EKO, Umberto (2004). *Istorija lepote*, Beograd: Plato.
- [2] GILBERT, K. E. — KUN, H. (2004). *Istorija estetike*, Beograd: Dereta.
- [3] HAJDEGER, Martin (2014). *Spisi o umjetnosti*, Podgorica: CID.
- [4] HARTMAN, Nikolaj (1979). *Estetika*, Beograd: BIGZ.
- [5] KROČE, Benedeto (1960). *Estetika*, Zagreb.
- [6] LANGER, Suzan (1967). *Filozofija u novome ključu*, Beograd: Prosveta.
- [7] PLATON (2006). *Ijon, Gozba, Fedor*, Beograd: Dereta.

Sonja TOMOVIĆ-ŠUNDIĆ

PHILOSOPHY AND LITERATURE

Summary

This paper analyses complex relations between literature and philosophy. Literary works seek to find answers to the key anthropological questions through the language of literature as the great story of man and his destiny. Based on the principles of phenomenological aesthetics, we are interpreting literary text as a multi-layered structure whose layers contain the deepest questions about the meaning of human existence. In addition to this, according to Heidegger, literature is very convenient for establishing truth in its symbols-in form of sensuality. The search for truth is in the basis of philosophical thinking and art creation, but unlike philosophy, art uses images and symbols, imagination and phantasy. Apart from this, aesthetics as philosophical discipline, deals with studying the meaning of a literary work, its aesthetic values and aesthetic experience. That is the important link between the theoretical discourse of philosophy and the concrete literary piece.

Key words: aesthetics, phenomenology, notion, myth, image, phantasy, aesthetic experience